

ПИТАННЯ ВИЗНАННЯ НОВИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ РЕАЛІЙ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ В МОСКОВСЬКО- АВСТРІЙСЬКИХ СТОСУНКАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 50-х рр. XVII ст.

Аналізуються політичні зусилля Московської держави в напрямі утвердження нового політичного статусу, що почав формуватися після укладення українсько-московського союзу 1654 р. Акцент робиться на особливостях російсько-австрійських стосунків цього періоду.

Ключові слова: Московська держава, дипломатія, титули, посольство.

На середину 50-х рр. XVII ст. у міжнародних відносинах Центральної та Південно-Східної Європи відбуваються суттєві зміни. Вони були пов'язані, *по-перше*, зі значним послабленням впливу Речі Посполитої через подальше розгортання національно-визвольної війни українського народу; *по-друге*, з появою на міжнародній арені Української держави, яка намагалася активно відстоювати свої інтереси в напрямку досягнення стратегічної мети – звільнення всіх етнічних українських земель з-під влади Польщі; *по-третє*, в цей час спостерігається активізація зовнішньополітичної активності Московської держави, яка, особливо після укладення Переяславсько-Московської угоди 1654 р., прагне повернути всі втрачені на початку століття землі, а також поступово заявляє свої імперські амбіції. Також у цей час неабиякого впливу набув і шведський фактор. Саме там значне послаблення Польщі було розцінене як сприятливий момент для наступу на останню й утвердження на литовських і польських землях.

Фактично мова йшла про становлення нового співвідношення сил і перерозподіл сфер впливу. Це спричинило активізацію дипломатичних і військових дій більшості правлячих дворів Європи. Відбувається активна дипломатична “гра”, де основними гравцями виступають Московська держава, Річ Посполита, Кримське ханство, Туреччина і Швеція. У різноманітних дипломатичних комбінаціях також були задіяні Франція, Бранденбург. У центрі дипломатичного протистояння у багатьох випадках опинялася Українська держава.

Серед інших держав, куди були спрямовані дії російської дипломатії, не останнє місце займала Священна Римська імперія.

Питання дипломатичних стосунків Московської держави з Австрією, як головним ініціатором примирення Росії з Польщею, торкалися у своїх роботах В.Горобець та Я.Федорук, досліджуючи підготовку та хід російсько-польських переговорів, що завершилися укладенням Віленського мир-

ного договору 1656 р.¹. У той же час, вважаємо за доцільне звернути увагу на такий вельми цікавий аспект тогочасних переговорів (до речі, який досить гостро проявився і в стосунках між московським урядом та цісарською адміністрацією), як дискусію навколо питання щодо нових царських титулів, які з'явилися з подачі російської дипломатичної служби після Переяслава й перемог над польськими військами у 1654–1655 рр.

Ця дискусія, на нашу думку, ознаменувала значну активізацію московської дипломатії в Європі з метою досягнення визнання впливовими європейськими монархами нової геополітичної ситуації та відповідного положення московського царя як володаря “всєя Малая, Бєлая...”.

Питання мотивації утвердження московською дипломатією нових царських титулів у 1654–1657 рр. стало об'єктом дослідження російського вченого Сагіта Фаїзова. Слушним вбачається його твердження щодо прямого зв'язку нової царської титулатури з процесом утвердження в Москві ідеї “Третього Риму”, яка, на думку історика, “...захопила найширші кола російського суспільства”².

Уже 17 травня 1654 р. цар Олексій Михайлович направив до імператора Фердинанда III листа. Цар намагався заручитися підтримкою цісаря у війні з поляками та повідомляв про намір “...на него Яна-Казимира Короля, за его многие грубости и неправды, стояти и неправды их им мстити”³. Також в листі містилася скарга щодо невизнання з боку польського короля нових царських титулів (фактично мова йшла про невизнання Польщею союзу між Москвою та козацькою Україною, а в розумінні московського царя – приєднання українських земель до своїх володінь).

Указаний лист мало вручити спеціальне посольство в складі Івана Баклановського та дяка Івана Михайлова, яке перебувало у Відні з 28 вересня по 12 листопада 1654 р. Царські посланці повинні були звернути увагу цісаря на недопустимі образи, що завдав польський король Його Царській Величності в своїх листах. Зокрема, що особливо вразило царя, це невірне вживання його імені й титулів. У той же час, король, на думку московської сторони, незаконно привласнив царські титули й називається “...многих Государств Государем и Обладателем, противно вечному докончанию”⁴. Власне кажучи, посольство вишправдало надії Москви. Його результати дали можливість московським дипломатам повсякчас, зокрема в переговорах з Кримом, називати Фердинанда III як приклад тих європейських монархів, що визнали нові царські титули, зокрема щодо включення до них “Малої” Росії. При цьому Сагіт Фаїзов, на нашу думку, висловлює достатньо вірогідне припущення, що така поступливість імператорського двору була викликана кількома обставинами. По-перше, прагненням цісаря, з огляду на його плани, добитися примирення між Польщею та

Москвою, догодити Олексію Михайловичу. По-друге, простою необізнаністю австрійського двору, який не асоціював поняття “Мала Росія” з Україною, яку Відень розглядав як невід’ємну частину Речі Посполитої⁵.

Так, з 15 грудня 1655 р. по 4 травня 1656 р. у Москві були цісарські послы (Аллегрет Аллегретус, Йоган Детеріх фон Лорбах та ін.). І саме одним з головних питань, що піднімалися під час переговорів, була можливість з’їзду польських і російських послів для укладення миру. Цісар активно пропонував свою кандидатуру як посередника в переговорах Москви та Польщі, як зазначалося, з головною метою, щоб припинити “войну и кровопролитие, которое учинилось”⁶.

Проте наступні переговори продемонстрували непоступливість імператорського двору в питаннях царських титулів. Так, на початку січня 1656 р. з Москви направляється чергове посольство до цісаря. В інструкції Григорію Богданову, як чи не головне завдання, ставилася вимога, щоб послы, насамперед, стежили, щоб в грамоті цісаря були вірно вжиті царські титули, так як вони значаться і в царській грамоті. При цьому говорилося, що якщо з боку австрійської сторони виникнуть питання щодо нових царських титулів, послам слід сказати, що “... Его Царское Величество за многие неправды Польского Яна-Казимира Короля ходил на него своей Государскою особою и многие княжества и города и земли поимал, да Великого княжества Литовского стольный город Вильну и все Великого княжества Литовского и Белую Русь, и Вольнь, и Подолье взял же, также и в Коруне Польской многие города и места поимал”⁷.

Загалом, складається враження, що московська влада взяла собі за мету жорстко поставити питання про відповідне новим російським військовим здобуткам місце серед європейських монархів. Відтак у тій же інструкції ставилася вимога, щоб гонець “о том стоял”, щоб цісар “...про государевое здоровье спрашивал встав и шляпу снял”⁸.

Відтак, коли цісар, запитуючи про царське здоров’я, не встав, він навіть змушений був виправдовуватися, аргументуючи свою поведінку хворими ногами й тим, що при ньому не було ближніх людей, щоб надати необхідну допомогу. У свою чергу, Г.Богданов дійшов висновку, що це були цілком свідомі недружні дії з боку цісаря “невідомо для чого”⁹.

Під час посольства царським гінцем було виставлено ряд принципових вимог, від прийняття яких ставився в залежність весь хід переговорів. Зокрема, він наполягав на виключно особистій зустрічі з цісарем (хоча його статус простого гінця, а не посла, передбачав робочі контакти лише з ближніми людьми цесаря, максимум з канцлером). Крім цього, Г.Богданов вимагає, щоб розмова була таємною (лише за присутності небагатьох ближніх людей)¹⁰.

Під час обіду царському посланцю сказали, що так як він знаходиться у гостях у цісаря, він в першу чергу мусить пити за його здоров'я. Проте Богданов настояв на тому, що буде пити за Його Царську величність, бо є його холоп і йому служить. Відтак кожна зі сторін пила чашу за свого повелителя.

Нова суперечка між представниками цісаря й московськими посланцями розгорілася стосовно питання, хто буде вручати гінцю грамоту до царя. Г.Богданов наполягав, щоб грамоту йому особисто вручив сам цісар і в ній були написані всі царські титули. На це послідувала відповідь, що подібних прецедентів не було, навіть коли приїжджали посольства більшого рангу (пряме акцентування уваги на низький рівень даного посольства), коли грамоту прибулим послам від іменні цесаря вручав канцлер.

Проте непоступливість Богданова, котрий аргументував свою поведінку чіткими інструкціями з Москви й страхом впасти в царську немилість в разі їх порушення, змусила австрійську сторону до компромісу. Відтак було вирішено, що грамоту простому царському гінцю вручить сам цісар. У відповідь Богданов висунув нову вимогу, щоб цісар при цьому бажав здоров'я царю "...стоя, а не так, как наперед сего против Государева имени не вставал и про Государево здоровье спрашивал сидя"¹¹.

Головна дискусія розгорілася навколо вживання нових царських титулів, якими він іменувався в своїх грамотах. Відтак представники цісаря в досить різкій формі відповіли, що "...ему Великого княжества Литовского и иных новоприписанных титл в своей грамоте описать нельзя, потому что теми титлами пишется Польский Король". На це царські посланці відповіли, що польський король не володіє тими землями, що їх вписує в титули¹².

На чергову вимогу московського гінця переписати титули була отримана відповідь, що новоприписані царські титули не можна написати з огляду на те, що цими титулами до цього часу пишеться і польський король. Значалося, що "...то де Польському Королю будет на Цесаря досадно, и будет говорить, что Цесарь, не учиня миру, и прежь времени честь у меня отнял, и будет на него гневеться и мститъ". На аргументи московської сторони, що нові титули відповідають останнім царським завоюванням, представники цісаря відповіли, що цар не завершив ще війни, а вже в титули ці всі написав "а в их де странах такого не ведется: ныне де Свейский Король у Польского Короля взял стольные города Коруны Польские Краков и Оршаву и иные многие, а по се де число Польским Королем не пишется"¹³.

Фактично, переговори зайшли в безвихідь. Московський гонець категорично відмовлявся приймати грамоту, в якій не було написано відповідним чином всі царські титули (аргументував це тим, що це стане фактично смертним вирокom йому). У свою чергу, австрійська сторона, яка в цей час виступала посередником в мирних переговорах між Московською держа-

вою і Польщею, не бажала загострень з жодною із сторін. Останньою пропозицією представників цісаря став варіант, за якого грамота до царя буде направлена зі спеціальним цісарським посланцем, а Богданову буде надана інша грамота, в якій буде міститися підтвердження, що останній доклав максимум зусиль, щоб виконати царський наказ і не заслугоує на покарання. Не погодившись на цей варіант, Богданов відбув до Москви без грамоти.

Підходячи до висновків, слід зазначити, що до тексту відписок Богданова слід підходити з певною долею застереження. Звичайно, гонець намагався представити перед керівництвом свою поведінку як виключно героїчну й таку, яка в повній мірі відстоювала інтереси московського царя. Проте, навіть той факт, що він саме в такому ракурсі подає хід посольства й свої дії, свідчить про те, що саме такий варіант розвитку подій влаштував московське керівництво й відповідав його стратегічним намірам. Богданов писав так, як хотіли прочитати в Москві. Звичайно, можливо дане джерело не може в повній мірі відобразити реальний хід переговорів, зате достатньо красномовно свідчить про тогочасну зовнішньополітичну стратегію Московської держави.

Отже, дипломатичні переговори засвідчили кілька важливих тенденцій, характерних для європейської дипломатії другої половини 50-х рр. XVII ст. *По-перше*, це намагання Москви шляхом закріплення за царем нових титулів юридично узаконити нові територіальні надбання, здобуті в ході війни з Польщею. Російська дипломатія намагалася утвердити ставлення до царя в Європі як до великого й поважного монарха (явне прагнення утвердити Московську державу в якості “Третього Риму”). *По-друге*, це протидія з боку європейських монархів (у даному випадку цісаря) посиленню Москви. Зокрема, питання полягало у невизнанні нових геополітичних реалій, які склалися в ході війни і безпосередньо вели до такого посилення Росії.

Примітки

1. *Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Московією та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – С.133; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Московією і укладення Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С.796.

2. *Сагит Фаизов.* “Где Москва, где восток, где запад?”: географическая полемика между крымским ханом Мухаммедом IV и царем Алексеем Михайловичем в 1655–1658 гг. // Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин. – К., 2003. – С.140.

3. Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. – Т.3: Памятники дипломатических сношений с Римскою имперією (с 1632 по 1660 год) (далі – Памятники). – СПб., 1854. – С.96-97.

4. Там же. – С.105, 121.

5. *Сагит Фаизов*. Указ. соч. – С.132.
6. Памятники. – С.400-401.
7. Там же. – С.556.
8. Там же. – С.597.
9. Там же. – С.597-598.
10. Там же. – С.608.
11. Там же. – С.620.
12. Там же. – С.614.
13. Там же. – С.621, 623.

Summary

At article the analysis of political efforts of the Moscow state with the purpose of the statement of the new geopolitical status that has started to be formed after creation of the Ukrainian-Moscow union 1654 is made. The accent is done on features of relations of Moscow with Austria.

Key words: The Moscow state, diplomacy, titles, embassy.

Одержано 11 травня 2006 р.

УДК 94(571)“18-19”

О.В.Макарова

ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОГО ЦАРИЗМУ ЩОДО АГРАРНИХ МІГРАЦІЙ В ПЕРШІ ПІСЛЯРЕФОРМЕНІ ДЕСЯТИЛІТТЯ (1861–1893 рр.)

У повідомленні охарактеризовано основні тенденції в політиці Російської імперії щодо аграрних міграцій в післяреформений період.

Ключові слова: аграрні міграції, політика, царизм, переселення, еміграція.

Аграрні міграції у дореволюційній Росії мали значний вплив на всі сторони життя держави, незалежно від бажання і можливостей правлячої еліти. Протягом тривалого часу уряд Російської імперії проводив політику стримування самовільного процесу переселення російського селянства з центральних районів на окраїни¹, водночас із спеціальним формуванням козацьких військ на Північному Кавказі, у Казахстані, Сибіру і на Далекому Сході, наданням пільг нечисленним легальним мігрантам та переселенням у недавно приєднані регіони іноземців (німців, болгар, греків, молдаван тощо), які приймали російське підданство. Більшість іммігрантів у